

Kolektif Belleğe Dair: “Madem İyisin...”

On Collective Memory: “The Interrogation of the Good”

Gizem Ekin Çelik¹

ÖZ

Bu çalışmanın amacı kolektif belleğe dair yeni bir kuramsal bakış açısını ortaya koymaktır. Makale, kolektif bellek ile Marksizm arasındaki o “son bakışta” kurulan boşluğun kapanmasına dair bir düşünme egzersizinin; daha uzun soluklu bir çalışmanın ilk adımlarından biri olarak formüle edilmiştir. Kolektif bellek hep bir soyut anlatıdır, temsil ve anma törenlerinin aritmetik bir toplamı olarak düşünülmüştür. Alanın kuruluşuna ve gidişatına bakıldığında bu bilginin artık revize edilmesi gereklidir. Böylesine tartışmalı bir konu Marksizm’in aynı oranda tartışmalı bir kavram çiftiyle birlikte düşünüldüğünde; kolektif belleği somutlaştıracak, onu sınıf mücadelesinin bir parçası haline nasıl getireceğimize dair yeni bir düşünce hattın öretilir miyiz sorusu makalenin temel kurucu gücüdür. Bu argümanı zaman ve mekân kırılmasının en kristalize haliyle izlenebileceği postmodernizmi -bir soyutlama düzeyi olarak- merkeze alan bir hatla açıklamaya çalışan bu makale; modernizmin “tasfiyesinin” salt bir zaman ve mekân kırılması değil; aynı zamanda onun hümanist ve ütopyacı yönlerinin de budanmasıyla kaybedilen politik ve toplumsal fırsatlar üzerine düşünmeyi amaçlamaktadır. Kolektif belleği, tanıklık etmek ve müdahale etmek arasındaki makasın sürekli açıldığı bir tasvirler dizini olarak değil; literatürün en başından beri vurgulanan “kolektif” köklerine geri döndürmeyi amaçlayan bir teorik hat, temel bir metodoloji eleştirisi ve güçlü bir politik- teorik repertuar nasıl kurabilir? Çalışmanın özü, bu sorunun cevaplarını tartışmak ve tarihsel maddeci bir bellek perspektifinin imkanları ve nüveleri üzerinde düşünebilmektir.

Anahtar Kelimeler: Marksizm, kolektif bellek, kültürel bellek, postmodernizm, tarihsel maddeci bellek

ABSTRACT

The aim of this study is to imagine a new theoretical perspective on collective memory. The article is described as a thinking exercise on closing the gap established at that “last glance” between collective memory and Marxism; as one of the first steps of a longer-term study. Collective memory has always been thought of as a simple collection of abstract narratives, representations and commemorations. When we look at the establishment and course of the field, this information needs to be revised. When such a controversial issue is considered together with an equally controversial pair of concepts from Marxism; the question of whether we can weave a new line of thought on how to make collective memory concrete and make it a part of the class struggle is the fundamental founding force of the article. This article, which tries to explain this argument with a line centred on postmodernism, where the time and space rupture can be observed in its most crystallised form, aims to think about the political and social opportunities lost by not only the time and space rupture of the “dissolution” of modernism, but also by pruning its humanist and utopian aspects. How can a theoretical line, a fundamental methodological critique and a

¹Dr., Giresun Üniversitesi, Tirebolu İletişim Fakültesi, Giresun, Türkiye

ORCID: G.E.Ç. 0000-0003-2814-7111

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Gizem Ekin Çelik,
Giresun Üniversitesi, Tirebolu İletişim Fakültesi,
Giresun, Türkiye
E-mail: gizemekin@gmail.com

Başvuru/Submitted: 31.07.2024

Revizyon Talebi/Revision Requested: 26.08.2024

Son Revizyon/Last Revision Received: 05.09.2024

Kabul/Accepted: 06.09.2024

Atıf/Citation: Çelik, G.E. (2024). On collective memory: “the interrogation of the good”.

4. Boyut Journal of Media and Cultural Studies -
4. Boyut Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi,
25, 27–40.

<https://doi.org/10.26650/4boyut.2024.1525477>

strong political-theoretical repertoire be established that aims to return collective memory to its “collective” roots, which have been emphasised since the very beginning of the literature, rather than as a series of descriptions where the gap between witnessing and intervening is constantly widening? The essence of the study is to discuss the answers to this question and to think together about the possibilities and cores of a historical materialist memory perspective.

Keywords: Marxism, collective memory, cultural memory, postmodernism, historical materialist memory

Extended Abstract

In this study, the literature on collective memory will be considered together with the concepts of “class in itself” and “class for itself”, two important concepts of Marxist terminology. This effort seeks ways to comprehend collective memory from a historical materialist perspective rather than an effortless equation or a forced line of similarity. The effort to rethink collective memory together with these two concepts is also an attempt to prepare a ground for seeing the wholeness; however, it is an attempt to think of this not alone but as a concept that transforms/transforms together with the “collective” to which it is inherent. I call the cultural line that uniqueness collective memory as its own reason for existence and perceives it as free from its historical and social ties as “memory in itself”. While I problematise what the theoretical and political connection is that will transform it into being “for itself”, just like the discussions on the original ground of the concept, I claim that the historical materialist theory of memory is the theoretical and political ground of this main connection. I argue that only the clarification of the lines of this powerful methodological objection will reconnect it to the human agency and the economic and political dynamics to which it belongs. This is the fundamental point that can make it part of the class struggle, that can unite it with the memories of social struggles, not just their testimonies.

For beginners, the literature on collective memory seems quite rich, profound and, so to speak, like a kaleidoscope. Collective memory is closely tied to all issues of the social and the subject through visible and invisible ties. The topic of collective memory has become an increasingly central theoretical concern across academic disciplines, from the humanities and social sciences to literature, aesthetics, cognitive and natural sciences. Why has collective memory become very popular? What dynamics of conceptual or theoretical trends can this “popularity” be read as a response or objection to? What “gap” in theory or practise has caused this situation? Is this gap a structural gap resulting from the dynamics or progress/disruptions of historical progress, or should it be read as a kind of articulation and substitution ground created by new “identities” that specific political and social identities gain or lose in policy processes? The answer to this question can be found in observing the transitional process between modernism and postmodernism, which is the main ground of the rupture of time and space. The post-modernist perspective in particular can be described as the “eye of the storm” in this process with its fundamental interventions into history, subject and knowledge processes. For collective memory, the modernism-postmodernism transition is

not just a time-space rupture; the main theoretical and political line that has left its mark on the era has changed; this is the main thing. Therefore, the popularity of the field of collective memory is not the cause of the changing basic axis in social sciences, but the result. The focus is to highlight the break with the methodology. In essence, the separation of theory and practise has determined the characteristics of critical thought and the systematic tendencies that have emerged from it, the intellectual orientation. This means shaking up the three main elements of Marxism: the notions of history, subject and knowledge. History as a collection of narratives; a lost, disengaged subject and a theory of knowledge that is separated from itself and from external objects. What needs to be done to break out of the inertia of collective memory studies that seems to have spread to all social science studies today? This is the question that stands before us, waiting to be answered. It is necessary to consider memory as a more complex, multiple and historical contradiction that is suitable for a historical materialist theorisation rather than as a collection of oversaturated ambiguous representations that grasp memory from a more cultural perspective. The main purpose of the study is to mark this point.

Giriş

Bu çalışmada, kolektif bellek literatürü Marksist terminolojinin iki önemli kavramı olan “kendinde sınıf” ve “kendi için sınıf” kavramları ile birlikte düşünölmeye çalışılacaktır. Bu çaba zahmetsiz bir eşitleme ya da zorlama bir benzerlik hattından ziyade kolektif belleği tarihsel maddeci bir perspektifle kavrayabilmenin yollarını arama niyetidir. Lukacs bu tür benzerliklerin kurulmasına dair temkinli olmanın unutulmaması gerektiğini hatırlatırken şunu eklemeyi ihmal etmez: “soyut yapısal benzerliklerin göndermede bulunduğu durumlarda, genellikle, tarihsel ve toplumsal bakımdan bu benzerliklerden çok daha önemli ve çok daha somut olan farklar bulunur. Dolayısıyla bu benzerlikler, ilgili oldukları konuya bağlı somut sorunların bütününe değil, ancak düşüncenin genel durumunu aydınlatabilirler” (2020, s. 92). Kolektif belleğin bu iki kavramla birlikte yeniden düşünölmeye çabası da bütünlüğü görebilmek için bir zemin hazırlayan; fakat bunu tek başına değil için olduğu “kolektif” ile birlikte işteş olarak dönüştüren/ dönüştüren bir kavram olarak düşünme denemesidir. Kolektif belleği kendi kendisinin varlık sebebi olarak biricikleştiren ve onu tarihsel toplumsal bağlarından azade olarak kavrayan kültürel hattı “kendinde bellek” olarak adlandırıyorum. Tıpkı kavramın özgün zeminindeki tartışmalar gibi onu “kendi için” olmasına dönüştürecek teorik ve politik bağlantının ne olduğunu sorunsallaştırırken tarihsel maddeci bellek kuramının bu ana bağlantının teorik ve politik zemini olduğunu işaret ediyorum. Onu ait olduğu insan eylemliliğine, iktisadi ve politik dinamiklere yeniden bağlayacak şeyin ancak ve ancak bu güçlü yöntemsel itirazın hatlarının netleştirilmesi olduğunu vurguluyorum. Bu durum onu sınıf mücadelesinin bir parçası haline getirebilecek, toplumsal mücadelelerin bellekleri¹ ile, salt kolektif tanıklıkları ile değil, birleştirebilecek temel noktadır.²

1. “Kendinde” Kolektif Bellek

Kolektif bellek literatürü yeni başlayanlar için oldukça zengin, derinlikli ve tabir yerindeyse hayranlık uyandırıcı bir kaleydoskop gibi görünür. Temel düşünürler ve onların konuştukları külliyyatın derinliği araştırmacıda bir kaybolma tedirginliği yaratır. Alanın kurucu ismi Halbwachs’a bakıldığında “Proust, Freud, Heidegger, Bloch, Benjamin, Saussure ve Wittengstein gibi erken yirminci yüzyıl yazarlarının entelektüel bağlamı içerisinde okunduğunda, kolektif bellek fikrine psikoloji, dil felsefesi, fenomenoloji, zihniyetler tarihi gibi dalların nasıl eşlik ettiği izlenebilir” (Kattago, 2015, s. 5). Bu isimler arasındaki entelektüel zenginliği takip etmek oldukça heyecan vericidir. Young bunu şöyle açıklar:

1 Bkz. Eyerman, 2016; Kubal, 2008.

2 Bu noktada bir hususu özenle belirtmek gerekir. Makalenin tarihsel maddeci bir bellek perspektifi iddiası tarihsel maddeciliğin temel kodlarına dair bir itirazı içermez. Tarihsel maddecilik ve kolektif bellek arasında yeni yollar, yeni diyalogların imkanına vurgu yapar. 1990larla başlayan sınıfın ve onun teorisinin ölüm ilanlarına; sınıfın ve onun teorisinin belleğine ne olduğu; bu belleğin hangi farklı toplumsal mücadele hatlarında farklı tezahürlerle yaşamaya devam ettiğinin ortaya çıkarılması eklenmedikçe yapılan her şey bu ilanlara dolaylı da olsa eklenmek anlamına gelir. Dolayısıyla, kolektif bellek ve Marksizm arasındaki teorik ve politik hat “yeni bir ikame” çabası ya da “yeni bir kurtarıcı müjdesi” değil; kuramın özüne ait bir çekirdeğin farklı disiplinler ve çalışma sahaları ile ilişkilerinin nasıl kurulabileceği meselesidir.

“Paylaştıkları şey, ‘*Verstehen*’ arayışıydı- (Marx’ın erken dönem yazılarına çok şey borçlu olan) eleştirel anlayış. Ancak Bergson’un *Matter and Memory* kitabı, Freud’un iki yıl sonra yazdığı rüya analizine olağanüstü bir şekilde yaklaştı. Ve Freud’un ‘geçmişin tamamen korunması’ olarak bilinçdışı hafızadaki ezber bozan iddiasını kabul eden Bergson’du ve Bergson’un zaman ve hafıza üzerine çalışmasının onun üzerindeki etkisini kabul eden Proust’tu” (2020, s. 299). Nicolas de Warren, belleğin “felsefi tartışmalarda giderek artan bir şekilde, yeni kavramsal deyimler -tutma (retention), déjà vu, birincil (*primary*) bellek, Vergegenwärtigung (*presentification*), Nachbild (*after-image*)- ve araştırma yöntemleri (psikanaliz, soykütük (*genealogy*), arkeoloji, “karşı- bellek” ve yapısöküm)” ile güçlü ilişkisel bağlar geliştirdiğinin altını çizer (2015, s. 229). Kolektif bellek, toplumsala ve özneye dair tüm meselelere görünür ve görünmez bağlarla sıkı sıkıya bağlıdır.

Lukacs, her ahlak anlayışının, dolayısıyla her etik kategorinin, bilerek ya da farkında olmadan, toplum ve onun gelişimiyle ilgili bir bakış içerdiğini belirtir (Lukacs, 2020, s. 105). Bu tespit sosyal bilimlerin tüm kavramsal paketi için ama sanıyorum en çok da kolektif bellek için iddia edilebilir. İnsanların ve toplumların “çerçeveslerinin” temel unsurlarından biri olarak hatırlama ve unutmayı dolayısıyla eyleme kapasitelerini; “tüm bir kuşağın paylaştığı tarihsel kırılmaların, siyasi hayatı yeniden tasavvur etmek için bir kaynak olarak kolektif hafızayı harekete geçirebilme potansiyelini” (Verovsek, 2017, s. 1) imleyen kolektif bellek, toplumsalı tartabilmenin gittikçe *popülerleşen* asli turnusol kağıtlarından biridir.

Kolektif bellek, Barash’ın tespitiyle, “geçtiğimiz on yıllar boyunca, kolektif hafıza konusu, insan ve sosyal bilimlerden edebiyat, estetiğe, bilişsel³ ve doğa bilimlerine kadar geniş bir akademik disiplin yelpazesinde giderek daha merkezi bir teorik ilgi alanı haline geldi. Belki de uygulama alanlarının genişliği nedeniyle, felsefi açıklamaya ihtiyaç duyan belirsiz bir kavram gibi görünüyordu” (2017, s. 255). Bu tespiti de dikkate alarak şu soruyu yöneltelim, Neden? Neden kolektif bellek bu denli popüler olmuştur? Bu “popülerlik” hangi kavramsal ya da kuramsal eğilimin dinamiklerine cevap ya da itiraz olarak okunabilir? Kuramda ya da pratikteki hangi “boşluk” bu duruma sebep olmuştur? Bu boşluk tarihsel ilerlemelerin dinamiklerinden ya da ilerleyişinden/ aksaklıklarından doğan yapısal bir boşluk mu yoksa özgül siyasal ve toplumsal kimliklerin reel politika süreçlerinde kazandığı ya da kaybettiği yeni “kimlikler” nezdinde oluşturulan bir tür eklemleme ve ikame zemininde mi okunmalıdır? Bu uzun ve zorlu soruya cevap aramak için bir bütünlük içinde değerlendirilmesi gereken paralel yollar kazmak gereklidir.

İlk temel hat; zaman ve mekân deneyiminin kırılma noktalarının işaretlenmesidir. Bu bizi ana odağı post modernizm olan -öncesi ve sonrasıyla elbette- bir tartışmaya doğru ilerletir. Diğer yandan, “bir fikir değil bir görüngü olarak post modernitenin ortaya

3 “Bilişsel bellek, yani deneysel psikolojiyle uğraşanlarca anlaşılın anlamda bellek çalışmalarının odağını, kodlama kavramı oluşturur. Anımsamanın bir yeniden yapım (rekonstrüksiyon) değil, yapım (konstrüksiyon) olduğunu, bir şeyi ötekilerden ayırt etmemizi ve böylece bilince çağırabilmemizi sağlayan bir ‘şema’ yapımı (inşa), bir kodlama olduğunu göstermiş bulunuyorlar” (Connerton, 1999, s. 46).

çıkmasına kaynaklık eden koşulları –ki bunlar çoğunlukla modernizmin 19. yüzyılın sonundaki tartışmalarına ilişkin eleştirel bir değerlendirmeyi içerir (Anderson, 2002, s. 8)”- yeniden düşünmek teorik çerçevenin daha net çizilebilmesi için oldukça önemlidir.⁴ Huysen, modernliğin –güçlü öznesi, doğrusal sürekli zaman kavramı ve modern öncesi ve ilkel olan üstün olduğu inancıyla-, kendisini kurmuş olduğu modernlik ideolojisinin krizine tepki olarak bir anlam arayışı olduğunu vurgular. “Gündelik şimdinin her şeyi girdap gibi içine çeken boş uzamından dışarı çıkma ve bir zaman ile bellek duygusu talep etme çabası olarak yorumlanabilir. Bu, giderek daha çok parçalanmış öznenin yanılmalı bir birlik ya da bütünlük peşinde koşmaktansa parçalarla yaşama, hatta bu parçalardan değişen ve sabit olmayan kimlikler yaratma çabasını yansıtır” (199, s. 43). Bu ne anlama gelir? Connerton, Paul de Man’ın *Edebiyat Tarihi ve Edebiyatta Modernite* (1970) metnine atıfla modernite deneyiminin özünün bir parçası olan özel bir unutmaya dikkat çeker. Bu unutmaya isteği, o denli güçlüdür ki her şeyi sıfırlama arzusu içerir. Fakat bu denli radikal bir reddediş, reddedilene daha da bağımlı olmakla sonuçlanır. Connerton, post- modernitede bu reddetme durumunun daha yaygınlaştığından ve bir pastiş seromonisi haline geldiğinden söz eder. “Post-modernizmde bu tutumun yerini her yerde karşımıza çıkabilen bir pastiş içinde geçmişin geniş bir imgeler koleksiyonu olarak görüldüğü, geçmişin tüm biçimlerinin gelişigüzel ve çoğu kez alaycı bir anıştırma oyununa açık olabileceği bir pastiş anlayışına bıraktı” (Connerton, 1999, s. 98- 99). Bu ifade, belleğin nasıl içkin organik yapısının çözüldüğünü gösteren; onun nasıl olup da protez haline geldiğini serimleyen önemli bir noktayı işaret eder. Kolektif bellek için modernizm- postmodernizm geçişi salt bir zaman- mekân kırılmasından ibaret değildir; çağa damgasını vuran ana teorik ve politik hat değişmiştir; aslı olan burasıdır. Dolayısıyla kolektif bellek alanının popülerliği sosyal bilimlerdeki değişen temel aksın nedeni değil, sonucudur. Yirminci yüzyılın başlarında, yüzyılın entelektüel yaşamının büyük atımlarının gölgesinde, tarihsel pratik, “zihinsel yaşamın iç işleyişine ilişkin psikanalitik inceleme; dışsal ve içsel zaman arasındaki bağlantıların fenomenolojik yorumu; yüksek modernist anlatı biçimleri, Braudel’in farklı zamansallıklar konusundaki tarih yazımsal keşifleri” (Schwarz, 2003, s. 148) parıldamaktadır. Llyod “yirminci yüzyılın sonlarına doğru sosyologlar ve diğer teorisyenler, dil tarafından yüklenen kısıtlamaların artık farkına vardılar ve ilgili dilbilimsel jimnastik (ya da dilbilimsel çamur güreşleri) süreçleriyle uğraştıklarını” (2006, s. 185) belirtirken bu noktaya işaret eder.⁵

Kolektif bellek için tarihler, siyasal yaratım ve eylemlilikler açısından işaretlendiklerinde kolektif özelliğini kelimenin gerçek anlamıyla kazanmış olurlar. “Tarihler meselesini siyasal açıdan, siyasal yaratım açısından incelersek, o zaman başlıca ölçüt şu olur: Kolektif

4 Temel vurgu, “on dokuzuncu yüzyılın ve modernist hümanizmin sağladığı referans noktalarının” (Mansfield, 2021, s. 235) sarsıldığı gerçeğiyle yüzleşebilmektir. Hümanizm vurgusu hümanizmin karşılık geldiği değerlerin pozisyonlarını kavramak açısından oldukça önemli, bu hususun altını ılerleyen bölümlerde de çizeceğim.

5 Munslow bu noktayı şöyle özetler: “Bu, tarihçilerin geçmişin kurgusal gerçekliğine ilişkin anlayışlarını muhtemelen olduğu gibi hizalamak için geçmişle özenle, titizlikle ve aralıksız olarak yeniden düşündükleri yerdir. Her neyse, tarihçilerin çoğu anlasın ya da anlamasın, anladıkları şekliyle geçmişle ‘temsil denizine’ ve ‘dil süslemesine’ batırırlar” (2020, s. 157).

düşüncenin siyasal türden yaratımlarının gerçekleştiği ne zaman söylenebilir?” (Badiou, 2020, s. 49). Bu siyasal yaratım sürecinde kolektif belleğin tanımı ve rolü nedir ya da ne olmalıdır?

Kolektif olanın değişimine bağlı olan kolektif belleğin yeni görünümüleri bizi sadece yeni hatırlama biçimlerine götürmez; aynı zamanda yeni unutmaya dinamiklerine de zorunlu olarak yer açar. “Jacoby (1975) ve Berman (1982), diğerlerinin yanı sıra, geç moderniteye, Jacoby’nin “sosyal amnezi” dediği şeyi üreten, geçmişle ilişki kurmayı gittikçe zorlaştıran- en azından kısmen yaygın metalaştırmayla ilgili- bir koşul atfeder” (akt. Olick ve Robbins, 1998, s. 116). Kolektif belleğin kendisinin popülerliği esasında sosyal bir amnezinin başlangıcının emaresi olarak okunduğunda, tıpkı Pierre Nora’nın muazzam bir şekilde tespit ettiği gibidurumdaki ambivalansı çözmeye yarayacak araçlara ya da hamlelere dair hazırlığımız nedir sorusu karşımızda durur. Pierre Nora bu hususta Fransız resmi tarihidenden hareketle belleğin dondurulmasını, müzelere ve resmi tarihin pürüzsüz alanına sıkıştırılmasını işaret eder. Serbest bir vezinle şunu belirtir: artık bir belleğimiz olmadığı için bellek hakkında bu kadar konuşulmaktadır. Bir belleğimiz olmadığı için mi yoksa bir tarihimiz -sahip çıkılacak, hesaplaşılacak ya da yüzleşilecek- olmadığı için mi? Blight, 1980 öncesinde içinde bellek geçen bir alıntı görmenin nadir bir olay olduğunu belirtir. O’na göre, bu durum 1970 ve 80lerdeki entelektüel ve kültürel tarihteki kırılmaların bir yansıması olarak okunabilir. “1970’lerde ve 1980’lerde entelektüel ve kültürel tarihteki dilsel dönüş de anlatının ve bilginin kendisinin inşasının doğası ve geçerliliği üzerine yaygın bir tartışmanın yaptığı gibi, şüphesiz bazı tarihçileri hafıza yoluna soktu. Tarafsız anlatıların “asil rüyasına” artık neredeyse hiç kimse inanmıyorsa, konu rekabet halindeki anlatılar -anılar ve karşı anılar- ve bunların toplumsal ve politik güçle ilişkisi içinde nasıl ortaya çıktıklarını” (2009, s. 241).⁶ Temel hususlardan biri, belleğin deneyim ve eylem ile bağımlı koparıp, onu bir anlatılar manzumeleri toplamı haline getiren ana ideolojik ve iktisadi aksın fotoğrafını çekebilmektir. Temel odak, metodolojiye yönelik kırılmanın altını çizmektir. Metodolojiye yönelen bu tutumun esas hedefi, “toplumsal varlığın iradesinde somutlaşacak olan bilimsel düşüncenin maddi dünyayı değiştirme gücüdür” (Öngen, 2005, s. 22). Esasında, teori ve pratiğin kopması, eleştirel düşüncenin karakteristiğini ve içinden doğan eğilimlerin sistematüğünü, düşünsel yönelimi belirlemiştir. Bu şu anlama gelir, Marksizm’in üç ana öğesini tarih, özne ve bilgi nosyonlarını sarsmak. Anlatılar toplamı olarak tarih; kaybolmuş, bağımsız özne ve kendisine ve dışardaki nesnelere karşı ayrılmış, kopuk bir bilgi kuramı. Böylelikle bu üç ana öğe denklemden itina ile kovulmuştur.⁷

6 Almanya’da 1980’lerde görülen *Historikerstreit* yani “Tarihçiler Savaşı” bu hususta çarpıcı bir örnek olarak değerlendirilebilir. “Nazi döneminin Alman tarihinin (o tarih içindeki bir kâbus parantezinden ziyade) bir parçası olarak görülmesinin gerekli olup olmadığı konusunda değildi. Bu konuda gerçek bir anlaşmazlık yoktu. Bu savaşın içeriği, Nazi Almanyası’na onu tamamen mahkûm etmekten başka bir tarihsel tutumla yaklaşmanın, baştan sona iğrenç bir sistemi ıslah etme, ya da en azından, işlediği suçları hafifletme riskini ortaya çıkarıp çıkarmadığıydı” (Hobsbawm, 1999, s. 359).

7 bu kopuşun daha kapsamlı anlamları ve eleştirileri için bkz. Wood, 2003, 2007; Kosik, 2015.

2. “Kendi için” Kolektif Bellek

Geçmişin ve geleceğin bilgisinin metalaştırılarak dışsallaştırılması, tarihsel süreklilik ve toplumsal olarak ortaklık kurucu bir unsur olarak kolektif bellek haresinin bütünüyle buharlaşması^{8, 9} ve üst-anlatıların reddedilmesi sonucunda “tanımlı” pozisyonlar değişiklikler gösterir, örneğin tarihiye kalan tek işlev, “Foucault’nun ısrarla savunduğu gibi geçmişin arkeoloğu olmak, Borges’in edebi çalışmalarında yaptığı gibi onun kalıntılarını kazarak gün yüzüne çıkarmak ve modern bilgi müzesinde bu kalıntıları yan yana sergilemektir” (Harvey, 1997, s. 72- 73). Bu bağlamda sosyal bilimlerin görevi de bir betimleme işi olarak tasvir edilir.¹⁰

Bu betimleme işi sadece akademik bir iş olarak kalmaz; teorinin temel öğeleri olan özne, tarih ve toplum gibi büyük kavramlarını da eğilimlerini izlemenin de adresi haline gelirler.¹¹ Toplum üzerine düşünmenin ve konuşmanın sadece açıklamak ve dizinlemek gibi bir noktaya girilmesi demek, sosyal bilimleri yeniden pozitivist bir çerçeveye sabitlemek anlamına gelir. “Pozitivizmin hatası toplumsal iş bölümünü kabul etmek ve bunu savunmaktır. Buna karşılık, diyalektik felsefenin var olma nedeni, diyalektik düşünürün, dolaysız olarak kendini gösteren şeyi oluşturan dolayım ilişkilerini ortaya koyabilmesidir. Diğer görüşlerin için eleştirisinde, onları aşmanın araç ve nedenleri bulunur” (Spurk, 2008, s. 208). Halbuki bu süreçler içerisinde, öznellik ve kimlik oluşumunun üretim ilişkileri merkezli temel kırılması toplumsal yaşamın temel görüngülerini ve deneyim biçimlerini değiştirmiştir. Buradaki “öznellik” ve üretim ilişkilerinin bu denli göz ardı edilmesi kolektif hayatın tüm unsurlarının kaygan bir zemine itilmesi anlamına gelir. “‘İhtiyaç ve emek’ öyle ‘korkunç bir karşılıklı bağımlılık sistemi’ yaratır ki, ‘elementler gibi körü körüne dolanıp duran bu sistemi tıpkı yabancı bir hayvan gibi devamlı, cebren terbiye etmek, denetim altına almak gerekir’ (Hegel’den akt. Buck-Morss, 2012, s. 17). Bu perspektiften kolektif bellek sınıf mücadelesinin bir aracı olarak yeni bir rol kazanmış olur. Bu nasıl gerçekleşir? Postmodernitenin zaferi ile. Postmodernizmin ana dayanaklarından biri olan anti-ütopyacılığa göre, “toplumlar birlik-beraberlik, istikrar, güvenlik ve zenginlik konularında önlenemez bir biçimde kötüye gitmektedir; artık daha

8 Jameson’nın (1993) “duygulanımın zayıflaması” olarak kavramsallaştırdığı bu durum, post modern öznenin alametifarikalarından biri olan “bilişsel haritaların eksikliğinin” organik bir çıktısı olarak değerlendirilir. Bu kaybolmuşluk hali çok katmanlı bir şekilde kendini gösterir. “güya bizi tanımlayan, ulusal kültürlerle ve çalışmalarımıza yön veren sınıf sistemlerinde, ekonomik sistemlerde kendimizi bu dünyada konumlandırmamızı, nerede olduğumuzu bilmemizi sağlayacak bilişsel haritalar yoktur. Üstelik bu, sadece müşterek veya kamusal yaşam için geçerli değildir. Artık bizler, eskisi kadar yoğun şeyler hissetmiyoruzdur” (Mansfield, 2021, s. 236).

9 Post modernizm buharlaştırdığı duyular terimi bana hem bir karşı cevap anlamında hem de alternatif bir tahayyülü göstermesi açısından Marcuse’nin “duyuların özgürleşmesi” tabirini hatırlatıyor. Marcuse, duyuların özgürleşmesini şöyle tanımlıyordu: “toplumun yeniden yapılanmasında duyuların “elverişli” hale geldiğini, insanla insan, insanla şeyler, insanla doğa arasında yeni (sosyalist) ilişkileri meydana getirdiğini ifade eder. Fakat sömürünün rasyonelliğinden kurtulmuş duyular aynı zamanda yeni bir (sosyalist) rasyonelliğin “kaynağı” da olabilir. Özgürleşmiş duyular, kapitalizmin araçsalcı rasyonelliğini kendinden uzak tutarken başarılarını koruyacak ve geliştirecektir” (1998, s. 61).

10 Marksizm düşünce ve politikadan nasıl soyutlandığının derinlikli bir analizi için bkz. Keucheyan, 2016.

11 Postmodernizm ve muhalefet geleneği ilişkisi için bkz. Llyod, 2006.

özgür, daha eşit ve daha mutlu bir toplum ütopyasının inandırıcılığı kalmadığı gibi söz konusu ütopyalar doğrultusunda siyasal eylemselliğe girişmek de beyhude bir çabadan ibaret hale gelmiştir” (Uzuner, 2016, s. 147). Bu fasit daire nasıl kırılabilir: Kolektif bellek çalışmalarında tarihsel maddeci bir kavrayış ile eleştirel bir bakış oluşturarak. “Kendi için” kolektif belleği imleyen tarihsel maddeci bellek kavrayışı nedir? Tarihsel maddeci bellek kavrayışı, bir kültür ya da edebiyat ögesi, salt bir sözlü tarih alanı olarak kavranan kolektif belleğe hem metodolojik hem de politik olarak radikal bir müdahale çabası anlamına gelir.¹²

Toplumsal tarihin ve belleğin siyasetini, “hegemonik ana anlatılar, meydan okuyan karşı-anılar ve tarihsel deneyimleri kamusal alanda nadiren dile getirilen sessiz çoğunluk arasındaki güç ilişkileri” zemininde kurduğumuzda kolektif bellek, “geçmişin belirli temsillerinin kurulmasına yönelik siyasal fail olarak tarih siyaseti ve bu siyasetin yapısal çerçeveleri olarak hafıza kültürleri” (Molden, 2015, s. 125) olarak kurulur. Kolektif bellek çalışmalarının ağırlıklı olarak takip ettiği bu hat, kendi özgül, özne, toplumsal aktör, tarih ve gelecek tanımını beraberinde taşır; bu hattı temsil eden- temsil edilen ikiliği üzerine kurar. Örneğin müzelerde hafızalaştırma eylemlerine odaklanır. Tarihsel maddeci perspektif bize müzelerdeki hafızalaştırma eylemlerine daha yakından bakma fırsatı verir. Müzenin varlığı ve nasıl kurulduğu, zamanı ve bir araya getirilen eserlerin niteliği, hafızalaştırma eylemlerinin ötesine geçmenin adımı olur. British Museum’u tüm kolonyal geçmişi ve sömürgecilik tarihi ile birlikte ele almadan, onu kendiliğinden bağlamsız, tarihsiz ve doğal bir veri kabul ederek oradaki eserleri incelemek tüm resmi görmemizi sağlamaz. Hatta bundan bir adım daha geriye gidildiğinde, kolektif belleğin ve sistematik hatırlama organizasyonlarının merkezinde bulunan müze kavramının kendisine de bakmamız gerekebilir. Bu neden gereklidir?

Müzelerin ulus devlet nezdinde kolektif kimliklerin ve tarihlerin oluşturulmasında ana rolü oynayan görece “yeni” bir icat olduğu göz önünde bulundurulursa, Batı’da geçmişle yüzleşmeye takıntılı olan bellek politikalarının esasında bu eğilimi demir perde’nin kaldırılmasından sonraki gizli zafer edimleri olarak ele aldığımızda, şunu söylemek mümkün olur: “Batı Avrupa, devlet sosyalizmi ve totaliter rejimlerin tarihini dışsallaştırdı ve kendi sosyo-ekonomik modelinin zaferini müjdeledi. Eski komünist ülkelerde, yenilenen tarihi müzeler, komünizm altındaki tarihsel deneyimin nüanslarını genellikle ortadan kaldıran, komünizm sonrası geçmişin benzer bir versiyonunu ortaya koydular” (Molden, 2015, s.126). Bu bağlamdan ilerlendiğinde, toplumsal mücadelelerin deneyimlerinin hafızası tarihsel bağlamından kopartılıp salt bir hatırlama ya da müze nesnesi olarak kavrandığında toplumsal gerçekliğin parçalı, eksik bir görünümü karşımıza çıkar. Kristin Ross Mayıs 68’in hafızalaştırılmasında işçi hareketinin, toplumsal sınıfların güçlü birlikteliklerinin yıllar içinde nasıl anlatıdan sistematik bir şekilde çıkarıldığını incelediği çalışmasında da benzer bir noktaya vurgu yapar. Ross, entelektüellerle işçi mücadelesinin birlikteliği unutulduğunda ne olur sorusunu şöyle açıklar: “68’den elimizde kalan ‘özgürleştirici’ bir karşı-kültür, bir arzu ve

12 Tarihsel maddeci bir bellek kavrayışının detaylı bir tartışması için bkz. Çelik, Gizem E. (2023). Tarihsel Maddeci Bir Bellek Teorisinin İmkânı: Kolektif Bellek’te Fatsa’yı Aramak, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.

özgürlük metafiziği, kişisel deneyimin indirgenemezliğinde temellenen ‘arzulama makineleri’ ve ‘otonom bireylerden’ oluşan bir dünyanın provasından fazlası olamaz” (2017, s.26). Bu prova da postmodernizmin ideal evreni gibidir. Dolayısıyla bu müdahalenin politik olması -çünkü temel toplumsal aktörün ne olduğu ile ilgilidir- salt bir argüman değil, aynı zamanda “parçalı görünümlü” bir toplumsal bir gerçekliğe karşılık gelir. Bu basit bir hikayeleştirme hatası değil, toplumsal mücadelelerin kaybolmuş belleğine karşılık gelir.

Tarihsel bellek, “ideoloji alanında sınıf mücadelesinin verildiği iki temel alandan biridir” (Losurdo, 2017: 93). Toplumsal gerçekliği bütünlüklü olarak kat edebilmek için postmodernizm ile ve onun tüm toplumsal, siyasal ve iktisadi paketi ile hesaplaşmak bu nedenle zorunludur. Tarihsel maddeci bellek için postmodernite ve kolektif bellek ilişkisi, “belleğin kendisinin artık tarihsel bir geçmişi kavrayamadığı, derin bir amnezi ile işaretlendiğini” (Schwarz, 2003, s.146) adını koymak demektir. Bu adını koyma eylemi bir tür betimleme işi ya da bir tür genelleyerek pasifize ederek etiketleme işi değildir. Şu soru hep sorulur, hatırlamak ama neyi? Tarihsel maddeci bir bellek kavrayışının sorusu ise hatırlamak ama kimlerle birlikte ve ne yapmak için olacaktır. İlk bölümde, modernizm ve kolektif bellek ilişkisini imlerken, hümanizm kavramının önemli bir tarafı olduğu belirtilmişti. Bu hümanist taraf şu anlama gelir; “modernitenin ütopyacı ve düşsel unsurlarının reddedilişi”. Postmodernist teorinin modernitenin hümanizmini saf dışı bırakması demek, Marksizm’in bizatihi hedefe konması anlamına gelir. Çünkü Marksizm dâhil modernizmler daha iyi bir dünya¹³ düşleme ısrarında olmuşlardır.¹⁴ Bu seçenek masadan kalktığında; toplumsal ve siyasal olanın dönüştürücü yapısı dondurulup sabitlenmiş olur. Bu, esasında, “başka bir dünya mümkün” sözünün tarihe gömülmesi anlamına gelir. Losurdo, burjuvazinin ideolojik hegemonyasının iki ana hattını işaret eder. İlki, kapitalizm sonrasını hedefleyen veya sömürüye dayanmayan bir toplum perspektifine dayanan her düşüncenin karalanması ya da hayal ürünü yapılarak komik duruma düşürülmesidir. İkincisi ise tarihsel bilanço çıkarılırken burjuvaziye karşıt hareketlerin barbarlık ya da canilik [ya da totalitarizm] olarak nitelendirilmesidir. Dolayısıyla ana mesele şudur: “Yine egemen sınıf, alt sınıfların sadece geleceğini değil, geçmişlerini de çalarak üstünlüğünü perçinler” (2017: 92). Postmodernizmin alt edilmesi gereken “zaferi” budur.

3. Sonuç ya da “Kendisine Rağmen” Kolektif Bellek

Bugün kolektif bellek çalışmalarının tüm sosyal bilim çalışmalarına da sirayet etmiş görünen atıllığından çıkabilmek için ne yapmak gerekir? Önümüzde duran, cevaplanmayı bekleyen soru budur. Tarihsel maddecilik, Badiou’ya göre, ne ekonominin bir dalı (üretim ilişkilerinin teorisi) ne sosyolojinin bir dalı (“toplumsal gerçekliğin” nesnel tasviri) ne de bir felsefe (çelişkilerin diyalektik düşüncesi)dir. Onun amacı, “var olan toplumu yıkmak

13 Marcuse, bu istemi, diyalektik materyalizmin idealist özü olarak tanımlar. Verili biçimlerin ötesinde özgürlüğün aşkınlığı. Bunu bir zaaf olmaktan ziyade Marksist kuramın Alman idealizminin mirasçısı olduğu gelenek hattının devamına bağlar (1998, s. 66).

14 “Marksist toplumsal oluşum tarihi anlayışının temel ilkesini oluşturan üretici güçlerin gelişmesi olarak ‘ilerleme’ anlayışının içinde yer alan antropolojik iyimserliktir” (Balibar, 2014, s. 237).

ve komünizmi yani kolektif örgütlenmenin eşitlikçi ve ussal bir figürünü açıp yaymak için gerekli politik araçların örgütlü bilgisidir” (2011, s. 21). Tarihsel maddeci bir bellek perspektifi bu araçların geri kazanılması çabasının bir parçası olarak kurulmalıdır.

Michael Schudson, “geçmişin, yalnızca bilinçli olarak çerçevelenmiş anma eylemleri yoluyla değil, aynı zamanda, zorunlu olarak böyle bir niyet olmaksızın geçmişi canlı tutan psikolojik, sosyal, dilsel ve politik süreçler yoluyla şimdiki zamana dayandığını” savunur (akt. Vinitzky- Seroussi, 2016, s. 84). Fakat diğer taraftan, “insanın ‘özü’nden yönetsel bir kesinlikle, bütün tarihsel ve toplumsal unsurlar, insan yaşamının bütün iktisadi temelleri, ‘gerçek yaşamın üretimi ve yeniden üretimi’ (Engels); insan ile doğa arasındaki bütün toplumsal ilişkiler (insan toplumunun şu ya da bu tarihsel döneminin somut iktisadi yapısında ifadesini bulan ilişkilerdir bunlar) elendiğinde; bütün bunlar elendiği zaman, yapılabilecek tek şey, şuraya buraya deneysel ve inorganik eklentilerden öteye geçemeyecek birtakım eklemeler iliştiromektir” (Lukacs, 2020, s. 121). Sosyal bilimlerin bir betimleme, tarihin sadece altın çağlarına umutsuzca dönmeyi bekleyen bir kartoteksler bütünü olmasının sebebi burada aranmalıdır. Tarih, bir anlatılar toplamı değil; insanların örgütlü eylemlilikleri ile belirlenen bir kavramdır. İnsanların kendi tarihlerini yapmaları, aynı zamanda kendi belleklerini kolektifleştirmeleri anlamına gelir; bu deneyimin hem korunması hem de ortak deneyimin aktarılması meselesidir.

Kolektif belleğin patlamaları hakkındaki literatür incelendiğinde bu durum Sovyetlerin yıkılışı ile eski Sovyet ülkelerindeki “mikro” hikayelerin ortaya saçılması ile eşleştirilir, travma çalışmalarına kanalize edilerek pekiştirilir. Tespit doğru fakat hayati bir şeyi gözden kaçırdığı için eksiktir. Çelik (2023, s. 147) bu eksikliği şu iki temel boyutuyla analiz eder. Badiou, Ekim Devriminin¹⁵, Sovyetlerin mirasının toptancı bir şekilde paketlenip tarihin tozlu sayfalarına kaldırılması yönündeki sistematik çabanın asıl hedefi tam olarak bu “imkânın” ortadan kalkması demek olduğunu belirtir. Bu imkânın ortadan kalkması, aynı zamanda bir politik seçenek olarak savunma ve karşı koyma araçlarının da ortadan kalkması demektir. Yurtsever, çözümlüsten sonra kapitalizmin büyük bir basınç kaynağından kurtulduğunu belirtir. “Refah devletinin, kazanılmış emek mevzilerinin, toplumsal hakların bu kadar hızlı ve köklü biçimde tasfiye edilmekte oluşunun, büyük sermaye taarruzunun bu denli şiddetle, bu yaygınlıkta uygulanabilmesinin arkasındaki en temel neden budur” (2006, s. 226). Tarihin Marksizm tarafındaki “karanlık miras” etiketlenip, tozlu sayfalara mühürlendiğinde; kaybolan sadece tarihin sol tarafı olmaz; toplumsal hafızanın deneyimi, zaferleri, çıkardığı ve geleceğe dair not ettiği tüm deneyim de aynı tozlu sayfalarda kaybedilmiş olur.¹⁶

15 Badiou her şeye rağmen Ekim Devrimini vazgeçilmez kılan şeyin bu “başarabiliriz” olduğunun altını çizer. “Benim tezim şu: Rus Devrimi, Tarihte ilk defa, başarmanın mümkün olduğunu göstermiştir. Devrimin uzun vadede, on yılların sonunda başarısızlığa uğradığını söylemek her zaman mümkün elbette. Ama Rus Devrimi hafızalarımızda, zaferi olmasa da en azından zaferin imkânını cisimleştirmiştir ve cisimleştirmek zorundadır. Rus Devrimi, kendisiyle barışmış bir insanlığın imkânının imkânını göstermiştir diyebiliriz” (2020, s. 23- 24).

16 Bu konuya eğilen, bu mirasın nasıl araçsallaştırıldığını ve bu araçsallaştırmanın toplumsal ve politik karşılıklarının ne olduğuna dair bkz. Eckersley, 2020.

Tarihsel maddeci bellek, o kadim ve tükenmez bilmez dikotominin, tüm belirlenim ve garanti tartışmalarını yeniden başka kıyafetlerle sahneye çağırma girişimi değildir. Harvey (2020), dikkati klasik anlamda sadece “üretim” vermenin birçok noktayı ıskaladığına vurgu yapar. “Sermaye birikimine karşı direnişler yalnızca üretim alanında meydana gelmez, tüketim ve değer gerçekleşmesi alanında da direnişler yaşanır” der, ve ekler: borçlanma “geleceğin hacedilmesidir”. Bir iktisadi politikanın gelecekle ve dolayısıyla şimdi ile ilişkimizi nasıl ve ne denli güçlü bir şekilde değiştirdiğinin somut örneğidir. Kolektif belleği tarihsel maddeci bir perspektiften “işe yarar bir şey” yapan tam olarak budur. “Kolektif bir bellek demek hareket geçmeye yönelik bir bellek kurmak anlamına gelir, salt analiz etmeye değil. Emek – sermaye çatışmasını, sınıf mücadelesini merkeze alan bir bellek ise farklı gibi görünen mücadeleler arasındaki sürekliliği/ bağlantıyı görmemizi/ anlamamızı sağlar. Bu bakış ise kolektif belleğin yüzer gezer bir aktör ya da kendi başına bir belirleyen değil belli zamanlarda belli toplumsal formülasyonların, sınıf ilişkilerinin dinamik yapısından temellendiğini görmemizi sağlar” (Çelik, 2023, s. 281).

Kolektif belleği *kendinde*'den *kendi için*'e hareket ettirmek için belleği bu aşırı doymuş muğlak temsillerden toplamından ziyade tarihsel maddeci bir kuramsallaştırmaya uygun daha karmaşık, çoklu ve tarihsel çelişkiler bütünü olarak düşünmek gereklidir. Bu temsil merkezli yönelim, çoğunlukla siyaset felsefesi eksenli gelişmiş ve “özne sorunu” da bundan etkilenmiştir. “Marksizm’in en temel özelliği olan eylem kılavuzluğu ve değişimi esas alması terk edilerek, spekülatif bir eksende “sert” tartışmalar ve konumlanmalar gerçekleşti, bir sistematığın ruhu böylece kadavralaştırılmaya çalışıldı. Bu noktada öznenin ölümü ya da ikame öznelere ortaya çıkması kaçınılmazdır (Yaraşır: 2021: 12- 13). Bu hat, serbest bir okuma ile bugün çok gündemde olan *post-human* tartışmalarına değin izlenebilir. Bu ikame öznenin var olabileceği tek alan temsil alanıdır. Bu durum Hiroşima’nın kendisi ile *Hiroşima Mon Amour*’un aynı “düzlemde” eşleştirilmesindeki vahim teorik ve politik zeminin metodolojik hatlarına dikkat etmek anlamına gelir. “Estetik tartışmaları bir kenara bırakalım (bir film, asla kolektif bilinçdışının basit bir yansıması değildir” (Traverso, 2021, s. 245). Anlatının “hakikatin” önüne geçtiği, onu nostaljik bir kurguya dönüştürdüğü bu kaygan zemin ve doğası gereği bu ikame temsil, postmodernizmin maharetli dokunuşlarıyla kendisi dışında ve kendisi de dahil her şeyi çarpıtan bir anti-nosyona dönüşür. Kolektif bellek çalışmalarının en güçlü temel kavramlarından biri olan travma bile kendisini “*Miss Holocaust*” yarışmalarında pastişinin de ötesinde bir yapaylığa geçmiş halde bulur. Bu eğilim literatürün tüm temel kavramlarını, literatürün tüm “kolektif” iddialarını sarsarak ters yüz eder. Kolektif bellek çalışmalarının bir “küresel hafıza endüstrisi” (Lawless, 2018) haline nasıl ve hangi aşamalarla geldiğini; bu endüstrinin tarihsel ve iktisadi dinamiklerini sorgulamadan kolektif bellek, eninde sonunda kendi kendisini bile boşa düşüren bir acılar mezmuru ya da pasifize bir nostalji olgusuna dönüşür. Bu kendi kendini gerçekleştirilmeye aday durumdan nasıl çıkılabilir? Başlanması gereken nokta tam da buradan, bu somut sorudan devşirilmelidir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no grant support.

Kaynakça/References

- Anderson, A., (2002). Postmodernitenin Kökenleri, İstanbul: İletişim.
- Badiou, A., (2011). Tarihin Uyanışı, İstanbul: MonoKL.
- Badiou, A., (2020). Petrograd'dan Şanghay'a 20. Yüzyılın İki Devrimi, İstanbul: Vakıfbank Kültür.
- Barash, J. A., (2017). "Collective Memory", Sven Bernecker ve Kourken Michaelian (Ed.) içinde The Routledge Hand Book of The Philosophy of Memory. 255- 267. Routledge.
- Balibar, E., (2014). Şiddet ve Medenilik Wellek Library Konferansları ve Diğer Siyaset Felsefesi Denemeleri, İstanbul: İletişim.
- Blight, D. W., (2019). The Memory Boom: Why and Why Now? ", Pascal Bayer ve James V. Wertsch (Ed.) içinde Memory in Mind and Culture. 238- 251, Cambridge University Press.
- Buck- Morss, S., (2012). Hegel, Haiti ve Evrensel Tarih, İstanbul: Metis.
- Connerton, P., (1999). Toplumlar Nasıl Anımsar?, İstanbul: İletişim.
- Çelik, G. E., (2023). Tarihsel Maddeci Bir Bellek Teorisinin İmkani: Kolektif Bellek'te Fatsa'yı Aramak, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- De Warren, N., (2015). "Memory in Contentional Philosophy: Metaphor, Concept, Thinking", Dimitri Nikulin (Ed.) içinde Memory A History, 228- 274, Oxford University Press.
- Eckersley, S., 2020, "Between Appropriation And Appropriateness Instrumentalizing Dark Heritage İn Populism And Memory?" içinde Chiara De Cesari ve Aykan Kaya (Ed.) European Memory in Populism Respresantations of Self and Other, 210- 238, Routledge.
- Eyerman, R., 2016, "Social Movements and Memory", Anna Lisa Tota, Trever Hagen (Ed.) içinde Routledge International Hand Book of Memory Studies, Routledge.
- Harvey, D., (1997). Post Modernliğin Durumu, İstanbul: Metis.
- Harvey, D., (2020). "Marx Hiç Olmadığı Kadar Güncel", 1+1 Express, 172, 54- 56, İstanbul: Punto.
- Hobsbawn, E., (1999). Tarih Üzerine, Ankara: Bilim Sanat.
- Huysen, A., (1999). Alacakaranlık Anıları Bellek Yitimi Kültüründe Zamanı Belirlemek, İstanbul: Metis.
- Keucheyan, R., 2016, Akılın Sol Yarısı Yeni Eleştirel Düşünceler Atlası, İstanbul: İletişim.
- Kattago, S., (2015). "Introduction: Memory Studies and Its Companions", Siobhan Kattago (Ed.) içinde The Ashgate Research Companion to Memory Studies, 1- 23, Ashgate.
- Kubal, T., 2008, Cultural Movements and Collective Memory: Christopher Columbus and The Rewriting of The National Origin Myth. New York: Palgrave Macmillan.
- Kosik, K., 2015, Somutun Diyalektiği İnsan ve Dünya Sorunları Üzerine Bir İnceleme, İstanbul: Yordam.
- Lawless, K., 2018, "Küresel Hafıza Endüstrisi", e-Skop, <https://www.e-skop.com/skopbulten/kuresel->

hafıza-endustrisi/4246 Erişim Tarihi: 31.07.2024

- Llyod, S., 2006, “Post-modernizm, Modernite ve Muhalefet Geleneği”, Stuart Sim (Ed.) içinde Post-modern Düşüncenin Eleştirel Sözlüğü, Ankara: Babil.
- Lukacs, G., (2021). Marksizm mi Varoluşçuluk mu?, İstanbul: Yordam.
- Llyod, S., (2006). “Post-modernizm, Modernite ve Muhalefet Geleneği”, Stuart Sim (Ed.) içinde Post-modern Düşüncenin Eleştirel Sözlüğü, Ankara: Babil.
- Losurdo, D., (2017). Tarihten Kaçış Günümüzde Rus ve Çin Devrimleri, İstanbul: Yordam.
- Mansfield, N., (2021). Öznellik Freud’dan Haraway’e Benlik Kuramları, İstanbul: Babil.
- Marcuse, H., (1998). Karşıdevrim ve İsyân, İstanbul: Ayrıntı.
- Molden, B., (2015). “Resistant pasts versus mnemonic hegemony: On the Power Relations of Collective Memory”, *Memory Studies*, 9 (2), 125- 142, Sage.
- Olick, J. K.,; Robbins, J., (1998). “Social Memory Studies: From “Collective Memory” to The Historical Sociology of Mnemonic Practices”, *Annu. Rev. Sociol.* 24, 105- 140.
- Öngen, T., (2005). “Açılış Konuşması”, Serap Kurt, Tolga Tören (Haz.) içinde Sınıf Çalışmaları Sempozyumu I: İşçi Sınıfının Değişen Yapısı ve Sınıf Hareketinde Uyanışlar, Deneyimler, 19-23, İstanbul: SAV.
- Ross, K., 2017, Mayıs 68 ve Geriye Kalanlar, Ankara: Bilim ve Sosyalizm.
- Schwarz, B., (2003). ““Already The Past” Memory and Historical Time”, Susannah Radstone, Katharine Hodgkin (Ed.) içinde *Regimes of Memory*, Londra: Routledge.
- Spurk, J., (2008). Toplumsal Aklın Eleştirisi Frankfurt Okulu ve Toplum Teorisi, İstanbul: Versus.
- Traverso, E., 2021, Ateş ve Kan: Avrupa İç Savaşı (1914- 1945), Ankara: Heretik.
- Uzuner, M. G., (2016). “Postmodern Sosyal Kuram: Her Şeyin Sonu (mu?)”, Feride Acar, Hasan Faruk Uslu (Haz.) içinde *Siyaset Sosyolojisi: Temel Yaklaşımlar Yeni Tartışmalar*, 143, 188, Ankara: Dipnot.
- Verovsek, P. J., (2017). “Memory, Narrative and Rupture: The Power of The Past as A Resources for Political Change”, *Memory Studies*, 1- 15, Sage.
- Vinitzy- Seroussi, V., (2016). “Banal Commemoration”, Anna Lisa Tota ve Trever Hagen (Ed.) içinde *Routledge International Hand Book of Memory Studies*, 84- 92, Routledge
- Wood, E. M., 2003, Kapitalizm Demokrasiye Karşı Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması, İstanbul: İletişim.
- Wood, M. E., 2007, Marx’a Dönüş, İstanbul: Kalkedon.
- Young, N., (2020) *Postnational Memory Peace and War: Making Pasts Beyond Borders*, Routledge.
- Yurtsever, H., (2006). Tarihten Güncelliğe Sınıf Savaşları ve Devlet, İstanbul: Yordam.